

SZIGETI TAMÁS FOTÓJA

Januári magyarországi útja alkalmával Teller Ede a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületbe is ellátogatott. A Síp utcai hitközségi székház elnöki tanácssterme zsúfolásig megtelt, s többen már csak az előtérben hallgathatták a professzort, aki többek között a magyarsághoz és a zsidósághoz, Izraelhez, a valláshoz és Istenhez fűződő viszonyáról vallott emberien, őszintén és könnyed szellemességgel.

– *Professzor úr! Különleges helyen, mondhatni családi körben beszélgetünk. Ez a helyszín meghatároz néhány kérdést, s mindjárt elsőként az e századi magyar tudománynak egy egészen különleges nagy vonulatáról szeretném, ha szó esne, amelyet a következő nevek fémjeleznek: Kármán Tódor, Wigner Jenő, Szilárd Leó, Neumann János és az ön neve. Véletlen – nem véletlen, mindannyiuk közös vonása, hogy zsidók, emellett egyikük sem zsidó iskolából került ki a nagyvilágba. Jelentettek-e önnek ezek a tények valamit az élete során?*

– Nagyon sokat jelentettek. Az embernek, a társaság, a kultúra, a valahova tartozás nagyon sokat jelent. És az én esetemben az odatartozás – tudhatják, kitalálhatják, érthetik – sokszoros és bonyolult volt. És hat helyre tartozni, előnyökkel is jár, de nem könnyű. Egy helyre tartozni sokkal könnyebb lenne, de erről én nem rendelkezem tapasztalatokkal. Egy hely, ahova tartoztam, és ez alatt nem egy mértanilag meghatározott, hanem, egy szellemi világban elfoglalt helyet értek, a tudomány volt. És ezen belül Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő és Neumann Jancsi rendkívül fontos szerepet ját

TELLER EDE /

Én a tudásban hiszek

*Palugyai István beszélgetése a tudóssal
a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben*

szottak. Már középiskolásként, az édesapám összehozott a négy közül hárommal. Azután, bizonyosan nem véletlenül, mind Amerikába kerültünk, és sok szempontból hasonló irányban dolgoztunk. Egyrészt a tudomány legújabb ágaiban, másrészt a tudomány nélkülözhetetlen alkalmazásait kutattuk, még hozzá éppen évszázadunk legnagyobb és legszörnyűbb konfliktusában. Ez a négy ember úgy különbözött egymástól, ahogy emberek a legszélsőségesebb esetekben különböznek. Azon felül, hogy mind magyarok és mind zsidók voltak, lényegében még barátok is. De másban alig hasonlítottak egymásra. Szabadna erről egy kicsit beszélnem anélkül, hogy annak értelme is legyen? Annak, amit én mondok, csak az a közös nevezője, hogy mind igaz. Vegyük először Kármán Tódot. Amikor ő egészen fiatal ember volt, talán húsz vagy kevéssel több mint húsz, akkor kezdtek repülni a legprimitívebb repülőgépek, és ő az aerodinamikával foglalkozott. Hát mitől repülnek ezek? – tette fel a kérdést. A választ főleg papíron vezette le. De azonfelül arról is híres volt – és ebben is van egy közös elem, a négy tudós között –: valami érzéke mind-egyiknek volt a humor iránt, de a Tódor bácsinak talán több, mint akárki másnak. Különben egyáltalában nem szerette, mikor a feleségem Tódor bácsinak hívta. Jól emlékszem, 1937-ben meglátogattuk a feleségemmel, és egy jól ismert fizikussal, aki nagyon jó fizikus volt, annak ellenére, hogy nem volt sem zsidó, sem magyar, tudniillik Enrico Fermi. Éppen részt vettünk valamilyen kaliforniai konferencián, és elmentünk Kármán Tódorhoz Los Angelesbe. Ő éppen Kínából, Csang Kaj Sektől érkezett haza. Fermi akkor megkérdezte tőle: nem félt-e azokon a kínai repülőgépeken, mire Kármán azt válaszolta: – Dehogy féltem, hiszen én terveztem őket! – Jó szerény ember volt. És azt is mondta, hogy Csang Kaj Sek egy hegy tetején lakott, ahová csak úgy lehetett feljutni, hogy jött négy kínai két hosszú rúddal és a középben azzal a kocsival. Fölvitték egy szerpentinre, és ahogy álltak a kocsi két oldalán, kettő itt, kettő ott, miközben az út kanyargott, és ő középben ült a szakadék

fölött. Kármán kijelentette: akkor félt, a repülőgépen nem. Miután ő tervezte az amerikai légiflottát, nagyon hallgattak rá az egész repülőgépiparban és a légierőnél, amely akkor még nem tartozott külön adminisztráció alá. Kármán Tódorról ezer a mese, és én még egyet el akarok mondani, ami nem nagyon ismert. Ezt tőle hallottam, azt hiszem röviddel hetvenötödik születésnapja után. Őt akkor díszdoktorrá avatták egy amerikai egyetemen, a Northwest University-n Chicago közelében. Utána nála voltam Kaliforniában – ez valamikor 52-ben vagy 53-ban volt, és azt mondta: hát igen, ez nagyon szép alkalom volt – több száz fiatal, csillogó szemű bachelor, egy pár tucat master és talán három vagy négy doktor jelenlétében. Amikor megkapta a díszdoktori oklevelet, az egyetem elnöke megkérdezte: – Dr. Kármán, meg van elégedve? És dr. Kármán erre azt válaszolta, hogy nem. Az elnök persze meglepődött: – Hát mit szeretett volna? – Én bizony egy bachelort. Ez volt Kármán.

Szilárd Leóval folytatnám. Ő volt közöttünk a második legidősebb és egy fantasztikus ember. Egy elve volt: soha nem mondott olyasmit, amit elvártak tőle. Egy bűntől tartózkodott: untatni valakit. Egy másik hibától azonban nem félt: akárkit képes volt megsérteni. Valahogy nem tudom, miért, nem volt egészen népszerű. Mindenkinek megmondta, hogy mit csináljon. Nekem is. Ő volt az, aki majdnem mindenhez értett, kivéve egy dolgot: nem tudott autót vezetni, és azt hitte, hogy én tudok. Tehát egy szép nap, 1939 nyarán megkért, hogy vigyem ki autón Einsteinhez, akivel aztán levelet íratott alá Rooseveltnek, ami megindította az amerikai atomenergiakutatást. De nemcsak kutatni tudott. Még azt is tudta, hogy ha valamit el akar érni Washingtonban, akkor ahelyett hogy maga próbálkozna, rá kell beszélni Einsteinre, hogy ő tegye azt. Einstein levele azután elment egy másik zsidóhoz, és az elvitte egy harmadikhoz, aki véletlenül nem volt zsidó, hanem az Egyesült Államok elnöke. És így kezdődött.

És Wigner Jenő. Hát mit mondjak róla? A fizikában ő az atomok, molekulák, kristályok, atommagok egy közös tulajdonságát, a szimmetriát nagyon alaposan feltérképezte. Ezért egy jól megérdemelt Nobel-díjat is kapott. De erről nem akarok beszélni, erre nincs idő. Amiben mind hasonlítottunk egymásra, és amiben sokat tanultam tőlük az az, hogy a tudomány eredményeit alkalmazni is kell. Wigner Jenő dolgozta ki például az első atomerőművet, és azután a továbbfejlesztésében még évekig ő volt a vezető egyéniség. Az egyetlen komoly feszültség, amit ezen emberek között láttam, az volt, hogy a háború után Szilárd Leó nagyon megszerette azt, amit ő haladásnak vélt látni a Szovjetunióban, és ezt Wigner nem tudta neki megbocsátani.

Én nem értettem egyet Szilárddal, de azért nem haragudtam rá, mert egyet nem csinált, nem untatott. Nem mondta el ugyanazokat a régi érveket, hanem ellenkezőleg, amikor nekem előadást tartott, hogy menjek el Oroszországba, és nézzem meg, azt mondtam, nem megyek, mert az anyámat és a nővéremet nem engedik

kiutazni, és isten tudja, hogyha én odamegyek, hogyan fognak engem, milyen fenyegetésekkel megszarolni. Szilárd azt mondta: nincs igazad, hogy ettől félsz, de értelek. Én megteszem azt, hogy az anyád és a nővéred eljöhessen. És megcsinálta. Az egyik Pugwash konferencián egy kicsit beszélt erről, és szerintem a szovjeteknek a Szilárd jó véleménye fontosabb volt, mint hogy két öregasszonyt ott tartsanak Pesten, így hát kijöttek.

A Neumann Jancsi volt a legkiválóbb. Villámgyors esze volt, s nemcsak matematikában, mindenben. Neumann Jancsiról nem sokan tudják, hogy az első atombomba szerkezetének egyik leglényegesebb részlete tőle származik. Ő ugyanis nemcsak matematikus, feltaláló és mérnök is volt. A baj csak az, hogy e tevékenysége titkos volt, és így nem beszéltek sokat róla. Az ő története szomorú történet, mert rákban halt meg, és ez megtámadta az agyát. Én sokat voltam vele az utolsó hónapjaiban, és ezalatt folyton vizsgálta magát: tudom-e még ezt csinálni? – tudom-e még azt csinálni? Egyik emlékem róla a korábbi jobb napokból származik, amikor még a fiam kisebb volt, és közösen kirándulni mentünk egy hegyre Los Angeles környékén. Én is cipeltem valamit, ő is. Én a kisfiamat vittem, aki a nyakamban ült, ő viszont egy nagy kancsó narancslét. S amikor fölértünk, egy tó tárult elénk. Jancsi elővette ezt a tartályt, és a fiam, aki már a földön ült, kért a narancsléből. Jancsi odanyújtotta a kancsót, a kisfiam (négyéves volt) nagyot húzott belőle, aztán a többit beöntötte a tóba. Hát az egyszerűen szörnyű volt. Láttam valamit a Jancsi szemében, és azt hittem, meg fogja gyilkolni a gyereket, és én egyszerre veszttem el a barátomat meg a fiamat. De ez csak körülbelül egy fél másodpercig tartott, s akkor már mosolygott. Ez volt a Neumann Jancsi.

Való igaz, hogy egyikünk sem zsidó középiskolába járt. Kármán például az apja, Kármán Móric alapította mintagimnáziumba. Mindez annak volt a következménye, hogy Magyarország történelmében 1914 előtt volt egy tendencia, megindult egy fejlődés az igazi demokrácia, az igazi egyenlőség irányába, ahol a zsidóknak könnyű és természetes volt magyarnak lenni. Ezt látom benne, nem többet.

– *Professzor úr, tulajdonképpen minek vallja magát: magyarnak, zsidónak, magyar-zsidónak, amerikainak?*

– Kérem, én amerikai vagyok. Amerikai vagyok azért, mert Amerikában végeredményen mindenki egyenlő. Amikor én ott repülőgépen utazom, előfordul, hogy a stewardess azt kérdezi, honnan van ez a gyönyörű akcentusod? Ez csak Amerikában fordulhat elő. Hogy engem azért dicsérjenek, mert az ottani nyelvet rosszul ejtem ki, ez csak Amerikában történhet meg. Amerikában a különböző fajta emberek, az indiánok, az angolok, a zsidók és a vietnamiak megtartják és kölcsönösen megbecsülik különbözőségüket. Ezért van ott mindenki otthon, és ezért mondom, hogy Amerika a minta arra, hogy magyarul beszéljek, s modellje annak, ami egy békés világból talán valamikor lesz. És hát magyar vagyok, mert ahogy azt itt mondják – nem tudom, hogy ez mit jelent – magyarnak születtem. Úgy

nevelkedtem, hogy nekem azt mondták, magyar vagyok, tehát magyar voltam. És tudtam, hogy mi az, magyarnak lenni. Ez még akkor volt, amikor Magyarországon a különböző fajta emberek közös munkája, együttléte természetes volt, és folyamatosan fejlődött. És akkor jött az első világháború. Hatéves voltam. Az volt a vég kezdete. És hogy aztán mi történt, azt mind-egyikük tudja, és jobban tudja, mint én! De én azt is el akarom mondani, hogy most, amikor ide visszalátogatok, amikor azon a nyelven beszélek, az egyetlen nyelven, ahol talán a kiejtésem nem hibás, azon a nyelven, amelyen nagyobb öröm nekem beszélni, mint akármilyen más nyelven, úgy látom, miután több mint egy fél századig nem voltam idehaza, Magyarország talán visszatér abba az állapotba, ahol az évszázad legelején volt. Az igazi demokrácia állapotába. És ebben mi valamenynyien részt vehetünk. És végül, hogy zsidó vagyok, az olyan világos, amilyen csak lehet. *Zsidó vagyok, mert az a származásom, zsidó vagyok, mert nagyon sokban hasonlók a zsidók akkor is, amikor a legélesebben különböznek egymástól.* Zsidó vagyok azért is, mert egy jó barátom, Juval Neman, egy egészen kiváló izraeli fizikus, meghívott Izraelbe, és azóta gyakran járok oda. Utoljára múlt év szeptemberében voltam Juval Nemannál, aki most a kormány tagja. A tárcája kettős: tudomány és energia. Most is gyakran beszélek vele, a mostani nehéz időkben. Én az előbb azt mondtam, hogy a zsidók nagyon különbözőek, és ezt még egyszer alá akarom húzni, még egyszer hangsúlyozni akarom, mert a zsidóság összességében nagyon megváltozott. Még azt is mondanám, hogy ez egy mutáció volt. Mindez akkor történt, amikor a zsidók visszatértek Palesztinába, oda, ahonnan jöttek. Azelőtt azt lehetett mondani a zsidókról, hogy nem jó katonák, de nagyon jó propagandisták. Most viszont azt lehet róluk mondani, hogy nagyon jó katonák, de nem nagyon jó propagandisták. Hogy ez hogy történt, ki tudja, de tény. *És ez a tény azzal függ össze, hogy az a közösség létezik.* Mert ez a változás nem egyesekkel, hanem mindenkivel megtörtént. Ez a változás egy közös történelmi eseménysorozattal függ össze, és ez az, amiben hasonlítunk egymásra, ez az, ami minket összetart.

– *Professzor úr, Magyarországon mostanában nagyon sokat beszélünk, vitatkozunk arról, hogy kinek-kinek mit jelent a zsidósága. Vallást, etnikumot, netán kulturális örökséget. Önnek mit jelent a zsidóság?*

– Hagyományt. Hagyományt jelent, vagyis azt, hogy habár héberül csak egypár szót tudok, s habár sok minden másban többet tudhatnék és szeretnék tudni a zsidó hagyományról, hogyha valakivel beszélek, észre tudom venni, hogy zsidó, és ő is ugyanazt bennem. Ez hagyomány és ez az odatartozás érzete fontos. De van itt egy másik tényező. Zsidónak lenni nem egészen könnyű, és azok a rettenetes és szomorú dolgok, amik itt történtek, itt, ezen a helyen és sok helyütt máshol, ezek szükségképpen és természetesen közelebb hoznak egymáshoz.

– *Az előbb azt mondta professzor úr, hogy nehéz zsidónak*

lenni. Vajon megkülönböztették-e önt az élete során a zsidósága miatt?

– Bizonyára nem pozitívan . . .

– *A legrosszabb időket szerencsére már nem itt élte át, hiszen korábban távozott az országból.*

– Korábban mentem ki. De hova! Németországba. Cseberből legalábbis vederbe, és milyen vederbe! Igaz, annak a vedernek előnyei is voltak. Mert én nem Németországba kerültem. A német tudományos közösségbe kerültem. És a német tudományos körök, azt hiszem, nagyon korán ráeszméltek, hogy Hitler mit jelent. A tudósok elmehektek, és a legtöbben el is mentek. Hogy a zsidó tudósok is elmehektek, az nagyrészt Szilárd Leónak volt köszöhető, aki rengeteget dolgozott, de megszervezte azt, hogy aki akart, az könnyen elmehekett például Angliába. Ez történt velem is.

– *Professzor úr! Szóba került az előbb Izrael. Milyen kapcsolat fűzi Izraelhez és az izraeli tudományhoz?*

Először 1965-ben látogattam meg Izraelt. Éspedig egy egyetemet, az akkor eléggé új tel-avivi egyetemet. Egy vitában vettem részt, amelynek az volt a témája, hogy mivel foglalkozzanak a tel-avivi egyetemen. Például hogy szükséges-e a műszaki- és a természettudomány alkalmazásait hangsúlyozni? Voltak, akik szerint nem szükséges, mert Haifában a *Technion* olyan kiváló, hogy ilyen jellegű intézményből egy kis országnak nem kell több. Az én véleményem azonban az volt, és ebben nem álltam egyedül, hogy Tel-Aviv ennek ellenére nagy hangsúlyt kell, hogy helyezzen a természettudomány gyakorlati alkalmazására. Nem álltam egyedül, de azt hiszem, határozottabban védtem ezt a nézetet, mint mások, és végül ez az álláspont győzött. Mint most nitt Magyarországon, úgy az anyagi viszonyok akkor és később nem voltak kedvezőek Izraelben sem. Sok család nem tudta volna és ma sem tudja a gyerekeit Haifába küldeni, míg Tel-Aviv közvetlen közelében, ahol a zsidó lakosságnak tetemes százaléka él, olcsóbban élnek meg, amíg tanulnak, és ezért fontos, hogy ott ugyanúgy elsőrangú lehetőségei legyenek a fiataloknak a legújabb tudományban és a technológiában, hiszen ettől függ az ország ereje. Ezeknek a kérdéseknek a kapcsán aztán sok ottani emberrel ismerkedtem meg. Sokat beszélgettünk, katonai kérdésekről is. Nem az atombombáról, arról soha, az egyszerűen nem fért össze az ottani biztonsági előírásokkal. Arról azonban, hogy megfelelő védekezést kell felállítani, amit Amerikában úgy hívunk, hogy SDI, stratégiai védelmi kezdeményezés, arról nagyon is. És miután ismertem azokat, akik ezt a rendszert Amerikában fejlesztették, Juval Nehman útján be tudtam kerülni olyanokhoz, akik hasonló elhatározásokat hoztak Izraelbe, és némiképp hozzájárultam ahhoz, hogy fejlődjön a rakéták elleni védekezés. Fejlődött is. Amerika eközben nemzetközi együttműködést kezdeményezett Anglia, Németország, Olaszország, Japán és Izrael részvételével. Izraelben a hangsúlyt a rakéták elleni védekezésre helyezték. Az erre a célra szolgáló pénz 80 százalékát Amerika fizette. *Az emberi erő, az intelligencia és a szorgalom, zsidó részről jött, miközben a tervek szerint az eredményeket*

megosztják. A jelenlegi izraeli rakétavédelem még az amerikai Patriot rakétákra épült, de a kooperáció erősebb, mint amilyennek látszik.

– *Professzor úr, látogatósaival kapcsolatban két jellemző vélemény fogalmazódott meg az emberekben. Talán mind a kettő kicsit végletes. Az egyik szerint Teller Ede nagyszerű ember ... csak bár ne találta volna fel a hidrogénbombát! A másik vélemény az ... hogy ha nem játszott volna olyan nagy szerepet a hidrogénbomba elkészítésében, akkor talán a szovjetek ma ki tudja, hol lennének és a kommunizmus, ki tudja, milyen erős lenne. Mi a véleménye minderről?*

– Először is, nem én találtam fel a hidrogénbombát. Másodszor mindenki tudja, hogy én hol állok. Egyetlen ember van, akit – jóllehet, átütő siker nélkül – utánozni igyekszem, s ez Szilárd Leó. Hiszek abban, amiben ő hitt, és nem is tudok erről mást mondani.

– *Professzor úr! Hisz-e Istenben?*

– Kérem! Sok minden van, amiben hiszek. Én olyan dolgokban hiszek, amiket értek. Nagyon határozottan hiszek például a tudásban. Hiszek abban, hogy tudni jó és tudni kell. És hogy a tudatlanság soha nem használ. És most itt felelek a hidrogénbombával kapcsolatos véleményére, mert az a kérdés, ahogy elhangzott, személyes szempontból nem sokat jelent, de az, amiért én a hidrogénbombán dolgoztam, és elősegítettem a kifejlesztését, annak sok köze volt az oroszokhoz is, de éppen annyi vagy még több köze volt ahhoz, hogy láttam, itt van valami, amit meg lehet alkotni, amit létre lehet hozni, amit meg lehet érteni. Annak az állításnak pedig, hogy ez túl veszélyes, ezt ne értsük meg, ennek nincs semmi értelme. Ez az állítás a tudomány ellen elkövetett eretnokségnek a legnagyobb foka. Persze, ha veszélyes – és valóban az – éppen ezért kell tudnunk róla. Ráadásul akkor, amikor ez az elhatározásom megszületett, kérem, ne felejtjük el, hogy a Szovjetunió élén egy nagyon barátságos úriember állt, akit úgy hívtak, hogy Sztálin József. Akiről, azt hiszem, ma Oroszországban sem nagyon kedvező a vélemény. Világos volt, hogy a hidrogénbombát meg lehetett csinálni. Jobb, ha ezt először Amerikában csinálják, vagy jobb, hogyha először Sztálin papának lett volna meg? Ez volt a kérdés. S hogy mi lett volna, ha Sztálin papának sikerül először, azon érdemes elgondolkoznunk. Nem sokáig persze, mert a kérdés nem nehéz. Kérem, én miben hiszek? Én abban hiszek, hogy tudjunk. És abban is hiszek, hogy a jövő bizonytalan. És ebben tudományos alapon hiszek. Az atomfizika törvényeinek szabályszerűsége alapján, amit különben szigorú formában a Neumann Jancsi fogalmazott meg. Én abban hiszek, sőt nem hiszem, hanem tudom, hogy amit csinálunk, mind a jövőt alkotja. Kérem, én nem hiszem, hogy Niels Bohrnak – az atomtudomány megteremtője volt – mindenben igaza lett volna, de kétségtelen, hogy feltűnően sok dologban. Az ő megfogalmazása a vallásról nagyon erősen extrém, talán hibás álláspont volt, de meg akarom említeni. Azt mondta: vannak, akik azt hiszik, hogy hisznek Istenben. Hogyha az ember a vallást és a világságot komolyan veszi, akkor kénytelen nagyon

ügyelni rá, hogy mikor mondja azt: én hiszek. Én nem akarom elkerülni, hogy azt mondjam: én hiszek. Nekem hinni kell, amikor arra kerül a sor, hogy cselekedjek, mert a tiszta tudás alapján nincs elég információ, hogy cselekedhessek. Ott hitre van szükség. De az ilyen fajta hitet meg kell különböztetni azon hittől, aminek köze van a tudáshoz. Hogyan fejlődött a viszonyom a zsidó valláshoz? Úgy látom, hogy a zsidó vallás sok nagyon fontos dologban különbözik más vallásoktól, és hasonlít például Lao Ce írásaihoz, vagy talán Konfuciuszhoz. Sajátos dolog az is, hogy a zsidó vallásban kevés a vita Istenről. Az ortodox és a reformált erősen különbözik egymástól, de nem a hitben. Ennek a különbségnek a hiánya, ahogy én látom, azon múlik, hogy a különbségeket nem hangsúlyozzák, hogy nem találják ezeket fontosnak. De hogy a törvényeket miképpen kell alkalmazni, hogy a cselekedetnek mik legyenek az irányadói, arra nézve a különbségek élesek, világosak, meg vannak nyíltan fogalmazva. Mi nem teológián, mi erkölcsön vitatkozunk. Arról vitatkozunk, hogy mi a helyes. Amikor én 13-14 éves koromban erősebben észrevettem, hogy mint zsidó más vagyok, mint a többiek, gyakran kérdeztem magamtól, hát ez mit jelent. A családban volt egy ember, a nagyapám, akihez állítólag hasonlítok, az édesanyám apja, elmentem hát hozzá, és azt kérdeztem tőle; hogy is van ezzel az erkölcsi rendszerrel, ami azt mondta, hogy „szemet szemért, fogat fogért?” És nem a megbocsátásról beszél. Hát nem jobb a keresztény elgondolás? A nagyapám azt mondta, és nem felejtettem el: *jobb megbocsátani, világos, hogy jobb. De a vallás törvény, és törvényt nem lehet úgy fölállítani, hogy azt ne tudja minden tisztességes ember követni. Nem lehet az emberektől azt kérni, hogy szentek legyenek, és hogy különbség legyen a szentek és a bűnözők között, mert akkor mind bűnözők lennének, pedig nem vagyunk. Azt lehet kérni, és azt kell kérni, hogy tisztességesek legyünk, és ennek a szemet szemért törvénynek nem az az értelme, hogy szemet kell venni egy szemért, mert a bosszú nem jó, noha természetes.* A bosszút nem lehet pár mondattal kiküszöbölni. De korlátozni kell. Törvényt lehet alkotni arról, hogy ha megbántanak, akkor ne kérjél igazságtételt azáltal, hogy ha te elvesztetted a szemedet, akkor te is elvehesd az ellenséged életét. Ez a mondat nem helyeslést, korlátozást jelent. Énnekem az a meggyőződés, hogy a zsidó vallás alapja az igazságosság, az igazságos viselkedés. Valami, amit törvénybe lehet foglalni. Valami, amit valamennyiünknek követnie kell. A követendő viszont csak olyasmi lehet, amit tényleg meg lehet követelni mindenkitől. Ebben – én úgy látom – a zsidó vallás mint törvény sokkal jobban hasonlít az Egyesült Államok törvényeihez, mint a keresztény vallás. A keresztény vallás ugyanis sokkal többet kér, és a realitáshoz, a konkrét világhoz sokkal kevésbé kötődik. Úgy értem, hogy bizonyosan nem is olyan könnyen elérhető viselkedést követelünk, de vigyázunk arra, hogy csak azt követeljük, amit az embertársunktól tényleg meg tudunk követelni. Mi magunk ennél többet adhatunk, és remélhetőleg adunk is, de ami minket összetart,

annak a lényege az, hogy hiszünk a helyes viselkedésben, és cselekedetekké változtatjuk. És erről van szó az én nézetem szerint, amikor zsidónak vallom magam.

– *Vannak akik úgy gondolják, hogy Tellert, Neumannnt, Szilárdot és Wignert nemcsak egyszerűen a zsidó mentalitásból eredő közösség fűzte össze, amely azután a tudományhoz való viszonyban is kifejeződött, hanem amiatt a speciális helyzet miatt is hasonlítottak egymásra, amit a magyar zsidóság helyzete jelentett a múlt század végén, illetve ennek a századnak az elején. Egyetért-e ön ezzel?* – kérdezte egy hozzászóló a közönség soraiból.

– Annyiban értek ezzel egyet, hogy valamennyien Magyarországról, illetve Pestről jöttünk. Kivéve persze a Jenőt, aki Budáról. Kérem, a budapesti zsidóság a gyerekeiben a tanulást, a tudást nagyon megbecsülte. Ezt nekem a szüleim állandóan mondták. *Ahhoz, hogy megéjjél, szükséges, hogy jobb legyen másoknál. Nem egyenlő, jobb.* És ez a különbség, ez a kitűnőség különösen szükséges a tudásban. Hogy ezt Budapesten a gyerekekbe belenevelték, az egész világos volt.

– *Akadnak olyanok, akik azzal támadják a stratégiai védelmi kezdeményezést, hogy a százszázalékos védelem elvileg sem valósítható meg* – tette fel a kérdést Teller professzornak a beszélgetés egy másik hallgatója.

– Amikor arról volt szó, hogy ezrével jönnek az atombombák, annak a valószínűsége, hogy ezekből egy se érkezzon meg, semmi vagy majdnem semmi. Védekezés nélkül egy ilyen támadás katasztrofális eredményeit világosan ki lehetett számítani. Védekezéssel viszont nem. Ez utóbbi esetben pedig a támadó sem számíthatja ki, mi lesz az eredmény, és így el lehet őt riasztani. Mi sohasem követeltünk teljes védelmet, de ha igaz is az, és remélem, hogy van benne igazság, hogy Amerika és a Szovjetunió között kisebb a feszültség, egy nagy összecsapás sokkal valószínűlenebb, sőt reméljük, kizárt, az atomfegyverek veszélye még nem múlt el. Most az Öbölnél ez a veszély kisebb, mint amilyen lehetne, mert Izrael nagyon helyesen lebombázta azt az intézményt, ahol Szaddám Huszein atombombákat igyekezett gyártani. Ezért neki most nincsenek atombombái. De én remélem, hogy Szaddám Huszein most meg fog bukni, és soha többet nem lesz diktátor, nem lesz ilyen veszély. Ez talán több is, mint amire számítani lehet. A jövőben valószínűleg lesz olyan kisebb állam, amely kifejleszti az atombombát, nem nagy számban persze, de ebben az SDI hívei százszázalékig biztosak lehetnek. Miután az SDI-t csak kevéssé támogatta az az amerikai költségvetés, hiszen a honvédelemre költött pénzeknek csak egy százalékát vagy kevéssel többet fordítottak rá, ezért a rakéták elleni védelem ma még tökéletlen. De még ez a tökéletlen védelem is, amely nemcsak atomfegyverek, hanem hagyományos töltetű rakéták ellen is bizonyít, ez a védelem most az Öbölben amerikai katonák és izraeli polgárok százainak életét mentette meg. A közeljövőben egy ilyen rakétatámadásnak remélhetőleg nem lesz több értelme. Ma 18 államnak vannak rakétái, és mind több igyekszik ilyet beszerezni.

Hogy miért? Mert eddig nem volt ellenük védelem, és ezért a rakéták számítottak. Most azonban kezd a védelem kialakulni ellenük, és az, hogy az iraki rakéták aránylag hatástalanok voltak, már sokat jelent a békés jövő irányában. Ezt különben az elnökünk, George Bush is hangsúlyozta mostani beszédében, mondván, az SDI igazolódott, és látjuk a fontosságát.

– *Kíváncsi vagyok professzor úr véleményére a megismerhetőség hatáiról* – hangzott el a közönség és egyben a látogatás utolsó kérdése.

– Kérem, nem tudom. Azt hiszem, hogy a megismerhetőségnek nincsenek határai! Ilyen értelemben mindig lesz, amit nem tudunk. És az, amit nem tudunk, az idővel (ezt azon látom, hogy mi volt a múltban) mindig érdekesebb, és fontosabb lesz. A megismerésnek nincsen határa abban az értelemben, hogy mindent tudunk, és már nincs több, amit tudhatunk. Amikor húszéves voltam, volt egy matematikai elméletcsoport. Hilbert nevéhez fűződött, aki azt mondta: lesz olyan matematika, ami minden jól megfogalmazott kérdésre válaszolni tud. Erre kiderült, ez a tétel hamis. Gödel bebizonyította, hogy minden matematikai rendszerben vannak megfelelhetetlen kérdések, amelyeknek igazsága az adott rendszeren belül nem dönthető el. Így tehát a matematikának egy új ága születik, s ezen új rendszerben ugyancsak lesznek megválaszolhatatlan kérdések. Hogy a matematika, hogy úgy mondjam befejezhetetlen, azt bebizonyították, hogy a fizika nem fejeződött be, ugyancsak világos. Mi megértettük azt, hogy az anyag micsoda, de hogy az anyag hogyan képes tudatosan élni, hát ettől éppen olyan távol vagyunk, mint Mózes volt. És ez csak egy érdekes kérdés maradt, de egyre érdekesebb és érdekesebb lesz. Még hozzá abban az irányban, ahogy az anyagról többet és többet tudunk, és ahol az ellentmondás ott van, hogy hát az istenért: mi a különbség az élő és az élettelen között. Ez is a tudással áll kapcsolatban. És ilyen értelemben a tudásnak nincsenek határai. A tudásnak nincsenek határai, és mindent nem tudhatunk. Nem ezért, mert nekünk vannak korlátaink, bár valószínűleg vannak. A valódi ok az, hogy a tudás korlátlan, s ez nem a mi korlátainkon múlik. Ez azon múlik, hogy a tudható dolgok végtelenek. É hogy azt a szót említsem: Isten. Ha elképzelek valamit, amit Istennek nevezhetek, talán nem a zsidó hagyományban gyökerezik. Hogy Isten mindenható, – nem tudom, hogy ezt hogy értem. Hogy Isten mindentudó, ezt úgy értem, ezt úgy akarom érteni, hogy az Istennek ezen fogalmához ember sohasem juthat el. Mert a tudás maga végtelen. Egy olyan szimbólum, amiről az ember elképzeleli, hogy – amint az a tudás is, amit sohasem fogunk elérni – létezik. Hogy sohasem adjuk fel a reményt arra, hogy valamit, amit még nem tudunk, tudni fogunk. Azt hiszem, világossá vált, hogy az én életemben szükségképpen a tudás, a megértés, nagyon fontos, központi szerepet játszik. Ezért vagyok különösen hálás, hogy egy ilyen kérdéssel zárhatjuk le a beszélgetésünket.